

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԼԵԶՎԻ ՄԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՎԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Անանուն մեկնիչի քերականության մեջ կա մի ուշադրավ վկայություն.

«Այլ էր իսկ ճշմարտագէտ և ի տեսակի խաւսիցն, որպէս բազուկ, պազուկ, փազուկ»¹:

Այդ վկայությունը պարզապէս ասում է այն մասին, թե ժողովրդական լեզուն ունի տարբեր վարիանտներ՝ «տեսակ խաւսից», այսինքն՝ բարբառներ, որոնք տարբեր սխտեմ են ներկայացնում, գոնե իրենց հնչյունական կազմության մեջ: Գաղափար չունենալով հնչյունաբանության մասին, Անանունը, այնուամենայնիվ հնարավորություն է գտել արտահայտելու այդ սխտեմների տարբերությունը և, որպեսզի օրինակով պարզ դարձնի իր ասածը, նա ընտրել է «բազուկ» բառը, այսինքն՝ սկզբին շրթնային ձայնեղ ունեցող մի բառ, և տվել այդ ձայնեղի տեղաշարժը դեպի աջ՝ բ, պ, վ:

Այդ վկայությունը խիստ ուշադրավ է այն պատճառով, որ բարբառների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս այդ տեղաշարժի առկայությունը հայերենի մեջ նաև ներկայումս:

Որպեսզի մեկ առ միշտ կարողանանք գործածել «տեղաշարժ» տերմինը և օգտագործել այդ տերմինը բարբառների զանազան սխտեմները համառոտ նշելու համար, որոշենք այդ տեղաշարժի ընթացքը և կարգը զանազան բարբառներում: «Տեղաշարժ» տերմինը մենք վերցնում ենք իբրև պայմանական տերմին, քանի որ, իրոք, չի եղել մեկ՝ միաձույլ հայերեն լեզու, որի հնչյունական սխտեմն այս կամ այն կերպ տեղաշարժվեր, այլ, ընդհակառակն, եղել են նախահայերեն տարբեր լեզուներ՝ յուրաքանչյուրն իր հնչյունական սխտեմով, որը եղել է կայուն և պահպանվել է այդ լեզուների մեջ այն ժամանակ, երբ նրանք վերասերվել են հայերենի բարբառների, նաև, այն ժամանակ, երբ նրանցից յուրաքանչյուրը իբրև հայերենի բարբառ պահպանվել է ու պահպանվում է մինչև այսօր մեր ժողովրդի յուրաքանչյուր տարբեր հատվածի բերանում: Յուրաքանչյուր նոր ձև, նոր լեզվական երեւիլով «հայական», այսինքն՝ ընդհանուր հայկական բնույթով ընդունելով՝ յուրաքանչյուր բարբառում ենթարկվել է այն հնչյունական սխտեմին, որն ունեցել է այդ բարբառը և որը ժառանգել է այդ բարբառը իր նախորդ

¹ «Дионисий фракийский и арм. толкователи», 1915 թ., էջ 149.

անկախ վիճակից: Այդ հասկանալի դարձնելու համար պետք է հիշենք այն պարզ երևույթը, որը նկատելի է ադրբեջանական լեզվի մեջ, երբ նա, ընդունելով ալ, կ, տ խուլ հնչյուն ունեցող օտար բառեր՝ վեր է ածում իր արտասանության՝ փ, թ, ք. օրինակ՝ փարթիա—պարտիա, քոմունիստական—կոմունիստական, թելեգրաֆ—տելեգրաֆ: Նույնպես և ռուսերենը և կամ մի այլ լեզու, երբ ընդունում է իր մեջ մի բառ, որն ունի իրեն անհարազատ որևէ հնչյուն, այդ հնչյունը վերափոխում է այնպիսի մի հնչյունի, որն իր լեզվի մեջ կա և ի մոտո համապատասխան է օտար հնչյունին (օրինակ՝ փափախ—паруха):

Այս եղանակով հայերենի յուրաքանչյուր բարբառ պահպանել է իր հնչյունական սիստեմը և, երբ համեմատում ենք բոլոր բարբառները գրաբարի հնչյունական սիստեմի հետ, արտաքին կողմից՝ դրսից առաջին հայացքից թվում է, թե գրաբարի բառերն են վերափոխված, հարմարեցված տեղական բարբառային արտասանության, մինչդեռ հաճախ հավանական է հակառակը, այսինքն թե՛ գրաբարը, ունենալով իր հատուկ հնչյունական սիստեմը, ժողովրդական լեզվից վերցրել է բառերը և հարմարեցրել իր արտասանությանը:

Տարբեր լեզուների հնչյունական սիստեմները տարբեր են միմյանցից. զուգադիպությունը հազվագյուտ է, զուգադիպությունը վկայում է, որ լեզուները հարևան են եղել, երկարատև փոխադրեցություն են ունեցել և փոխադարձաբար միասնություն ձեռք բերել, ինչպես, օրինակ՝ հին հայերենը և հին վրացերենը: Որպեսզի պարզ լինի մեր ասածը, վերցնենք հայերեն, ռուսերեն և ադրբեջաներեն լեզուների բաղաձայնական սիստեմը և համեմատենք միմյանց հետ.

հայերեն	ռուսերեն	ադերի
բ պ փ	б п —	b — ph
դ ա թ	д т —	d — th
ձ ծ ց	— — ц	— — —
ջ ճ չ	— — ч	г — r
գ կ զ	г к —	г — kh

Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ հայերենի բաղաձայնական սիստեմը համեմատաբար լրիվ է, բոլոր հնչյունները ներկայացված են երեք աստիճանով՝ ըստ արտասանության որակի՝ ձայնեղ, խուլ և շնչեղ խուլ: Ռուսերենի մեջ բացակայում են շրթնային և առաջնալեզվային հնչյունների շնչեղ խուլները (փ, ք, թ), բայց շնչեղ խուլի սկզբունքը ռուսերենին օտար չէ, որովհետև այդ շարքը ներկայացված է ց և չ շնչեղ խուլ աֆրիկատներով. նշանակում է հնչյունական զարգացման պրոցեսում ռուսերենը կորցրել է այդ շարքը: Որովհետև աֆրիկատներից երկու շարք ռուսերենը չունի, բայց նույն ց և չ հնչյուններով ներկայացնում է աֆրիկատների ֆոնեմատիկ առկայությունը ռուսաց լեզվի մեջ. հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ ռուսերենի նախորդ էտապներում և կամ՝ ռուսերենին նախորդող

լեզուններում աֆրիկատների եղել են, եթե ընդունում ենք լեզվաստեղծման պրոցեսի միասնական սկզբունքը:

Աղբբջանական լեզվի մեջ ընդհակառակն է: Ձկա խուլերի շարքը՝ պ, տ, կ, կան շնչեղ խուլերը, նշանակում է աղբբջանական լեզվի նախորդ էտապից դուրս են ընկել խուլերը, որից հետո ստացվել է այդ հնչյունական սխառեմը: Աֆրիկատներից աղբբին ունի ջ և չ, որը նույնպես վկայում է, թե այդ լեզվի նախորդ էտապում եղել են աֆրիկատներն իրենց լրիվ կազմով: Այս խորհրդածություններն առաջ են դալիս այդ մի սոսկ պարզ համեմատությունից, բայց այն դեպքում, երբ ընդունում ենք Մաուի հոշակավոր տեսությունը լեզվաստեղծման պրոցեսի համաշխարհային միասնականության մասին: Այդ համեմատությունները, սակայն, ասում են մի ուրիշ բան ևս, որ այդ լեզուները՝ հայերենը, աղբբջաներենը և ուսերենը հեռավոր անցյալում փոխադարձաբար քիչ են կապված եղել, դրանց հնչյունական սխառեմի մեջ ընդհանուր միասնականություն չի նկատվում:

Բայց երբ վերցնում ենք հայերենի բարբառները և համեմատում գրաբարի հետ, հատկապես հնչյունական սխառեմի տեսակետից, նկատում ենք զարմանալի օրինաչափություն: Եթե ձայնեղ հնչյունների որևէ դեպք խլացման է ենթարկված, ապա ձայնեղների ամբողջ սխառեմն է խլացման ենթարկվել և ընդհակառակը: Օրինակ՝ գրաբարն ունի բաղաձայնական եռաստիճան սխառեմ, իսկ Վանի բարբառը երկաստիճան սխառեմ¹:

գրաբար			Վանի բարբառ		
բ	պ	փ	պ	փ	
դ	տ	թ	տ	թ	
ձ	ծ	ց	ծ	ց	
ջ	ճ	չ	ճ	չ	
դ	կ	ք	կ	ք	

Լեզվական համեմատությունը ցույց է տալիս, որ եթե «բ» հնչյունով սկսվող բառերը Վանի բարբառում արտահայտվում են «պ»-ով, օրինակ՝ գրբ. «բերան», Վն. բրբ. «պերան», ապա առանց սխալվելու կարելի է ասել, որ «դ» հնչյունով սկսվողները կլինեն «տ»-ով, օրինակ՝ գրբ. «դուռ», Վն. բրբ. «տուռ», «ձ» հնչյունով սկսվողները կլինեն «ծ»-ով, օրինակ՝ գրբ. «ձուռ», Վն. բրբ. «ծուռ», «ջ» հնչյունով սկսվողները՝ «ճ»-ով, օրինակ՝ գրբ. «ջուռ», Վն. բրբ. «ճուռ», «գ» հնչյունով սկսվողները՝ «կ»-ով կամ «կ»-ով, օրինակ՝ գրբ. «գարուն», Վն. բրբ. «կարուն» և այլն:

Այդ նույն ձևով կարելի է համեմատել մյուս բոլոր բարբառները: Բավական է իմանալ մեկ ձայնեղի փոփոխությունը, որպեսզի կարելի լինի առանց սխալվելու ասել մյուս ձայնեղների հետ կատարվող փոփոխությունը և կամ, ընդհակառակն, մեկ խուլի փոփոխությունը հիմք է տալիս գիտենալու մյուս բոլոր խուլերի փոփոխությունը: Այսչափ տրամաբանական ու օրինաչափական է բարբառների և գրաբարի արտասանական-հնչյունական սխառեմների փոխադարձությունը: Այս է այն միասնականը, որը հայա-

¹ Խոսքը վերաբերում է «գրաբարյան» բառերին:

կան՝ ընդհանուր հայկական է: Այդ սիստեմավորությունն է, որ Վանի բարբառը պահպանում է հայերեն լեզվի սահմաններում ի տարբերություն ոչ հայերեն լեզուների: Վերևում տեսանք, որ հայերեն, ռուսերեն և ադրբեջաներեն լեզուները նման տիպի համեմատությունների ենթակա լինել չեն կարող, ուրեմն և տարբեր լեզուներ են, մինչդեռ հայերենի բարբառների վերևում ցուցադրված սիստեմավորությունը այդ բարբառները պահպանում է հայերեն լեզվի սահմաններում: Այդ է պատճառը, որ մենք որոշում ենք բաղաձայնների «տեղաշարժ» տերմինն ընդունել իրրև պայմանական տերմին:

Գրարար լեզուն ունի բաղաձայնական սիստեմի երեք տիպ՝ եռաշարք, երկշարք և միաշարք.

բ	պ	փ	դ	ւ	վ	—
դ	տ	թ	ժ	շ	մ	
ձ	ծ	ց	ղ	խ	լ	
ջ	ճ	չ			ն	
զ	կ	ք			ո	
					բ	
					—	հ

Երկշարք և միաշարք սիստեմի մեջ նկատելի տարբերություններ հայերենում չկան և դրանք չեն բնորոշում բարբառի հնչյունական սիստեմը, մինչդեռ եռաշարք սիստեմը այնքան տարբերություններ է ներկայացնում բարբառներում ե կամ օտար լեզուներում, որ միայն այդ շարքով բնորոշ է լինում լեզվի բաղաձայնական սիստեմը: Ուստի, երբ խոսքը տեղաշարժի մասին է, այդ վերաբերում է միայն եռաշարք բաղաձայնական սիստեմին:

Գրաբարի համեմատությամբ մեր բարբառներում կատարվում են հետևյալ տեղաշարժերը. ձախից աջ կամ առաջին աստիճանի.

գրաբ.

բ	պ	փ	պ	փ
դ	տ	թ	տ	թ
ձ	ծ	ց	ծ	ց
ջ	ճ	չ	ճ	չ
զ	կ	ք	կ	ք

Այդ բարբառների շարքին են պատկանում Ասարախանի, Գամախու, Ղարաբաղի, Հադրութի, Շաղախի, Մարաղայի, Խոյի, Ուրմիայի, Վանի և Մոկաց բարբառները: Օրինակ՝ Աստրխ. ճուր, վան, Մարաղա, Ուրմիա, Խոյ, Ղրբ., Հադրուք, Շմխ., Նաղախ. ճուր. այդ տեղաշարժի հետևանքով ստացվում է երկաստիճան քաղաձայնական սիստեմ՝ ձայնեղագուրկ:

Ձախից դեպի հեռավոր աջ կամ երկրորդ աստիճանի տեղաշարժ.

գրաբ.

բ	պ	փ	բ	փ
դ	տ	թ	դ	թ
և այլն			ձ	ց
			ջ	չ
			զ	ք

Այդ շարքին են պատկանում Տիգրանակերտի, Մալաթիայի, Ռոդոս-թոյի բարբառները և արևմտահայ գրական լեզուն: Օրինակ՝ գրք. ջուր, Տիգրկ. չուր, Մալաթ. չուր, Ռոդ. չուր, արևմտահայ գր. լեզ. չուր:

Աջից ձախ կամ երրորդ աստիճանի տեղաշարժ.

գրաբ.

← ←	բ	պ	փ	բ'	բ	փ
	դ	տ	թ	դ'	դ	թ
	և ալլն			ձ'	ձ	ց
				ջ'	ջ	չ
				զ'	զ	ք

Այդ խմբին են պատկանում Ակնա, Սեբաստիայի, Շապին-Գարահիսաբի, Համշենի, Սուչավայի և Սյուրիայի բարբառները, օրինակ՝ գրաբ. ջուր, Ակն. ջ'ուր, Սչվ. ջ'ուր, Սբստ. ջ'ուր, գրաբ. տուն, Ակն. դոն, Սչվ. դուն, Սբստ. դուն: Այդ տեղաշարժի հետևանքով ստացվում է եռաստիճան խլազուրկ բաղաձայնական սխտեմ:

Միայն խուլերի տեղաշարժ դեպի ձախ կամ չորրորդ աստիճանի տեղաշարժ.

գրաբ.

←	բ	պ	փ	բ'	փ
	դ	տ	թ	դ'	թ
	ձ	ծ	ց	ձ	ց
	ջ	ճ	չ	ջ	չ
	զ	կ	ք	զ	ք

Այս խմբին են պատկանում Պոլսի, Տրապիզոնի, Դրիմի, Եփեսոսի բարբառները, օրինակ՝ գրաբ. տուն, Պոլս. դուն, Տրապ. դուն, Դրմ. դուն, գրաբ. դուն, Պոլ. դուն, Տրապ. դուն, Դրմ. դուն: Այս տեղաշարժի հետևանքով ստացվում է երկաստիճան խլազուրկ բաղաձայնական սխտեմ:

Այդ խմբի հատկությունն ունեն նաև երկրորդ աստիճանի տեղաշարժ ունեցող բարբառները, այն է՝ Տիգրանակերտի, Մալաթիայի, Ռոդոսթոյի բարբառները և արևմտահայ գրական լեզուն:

Տեղաշարժ աջից դեպի ձախ մասնակի երևույթներով կամ երկգերորդ աստիճանի տեղաշարժ.

գրաբ.

← ← ←	բ	պ	փ↓	բ'	բ	պ	փ
	դ	կ	ք	դ'	տ	թ	թ
	դ	տ	թ	ձ'	ձ	ծ	ց
	ջ	ճ	չ	ջ'	ջ	ճ	չ
	ձ	ծ	ց	զ'	զ	կ	ք

Այս խմբին են պատկանում երևանի, Կարնո, Մշո և Ջուղայի բարբառները, օրինակ. գրաբ. դուռն, Երևան՝ դ'ուռ, Կրն. դ'ուռ, Ջուղ. դ'ուռ: Այդ տեղաշարժից ստացվում է քառաստիճան բաղաձայնական սխեման:

Այս շարքի մեջ աջից դեպի ձախ տեղաշարժ է կատարում բոլոր շարքերով Մշո բարբառը միայն, այսինքն այդ բարբառում շնչեղ խուլերն էլ երբեմն վերածվում են խուլերի: Այս բարբառին հատուկ եզակի երևույթ է այդ: Այս բարբառի մեջ տեղաշարժն ըստ սխեմայի լիակատար է:

Հակադարձ տեղաշարժ աջից ձախ և ձախից աջ կամ վեցերորդ աստիճանի տեղաշարժ, որ զուգադրվում է միջին հայերենի հնչյունական սխեմային.

գրաբ.

←					
բ	պ	փ	բ	պ	փ
դ	տ	թ	դ	տ	թ
ձ	ծ	ց	ձ	ծ	ց
ջ	ճ	չ	ջ	ճ	չ
գ	կ	ք	գ	կ	ք

Այդ շարքին են պատկանում, ըստ իս, Կիլիկիայի, Սեբաստիայի և Պարբերդի բարբառները. օրինակ՝ գրաբ. ջուր, Կիլիկ. ճոյ, Սեբ. ճուր, Խարբ. ճուր: Գրաբ. պատ, Կիլիկ. բող, Սեբ. բադ, Խարբ. բադ:

Տեղաշարժ դեպի հեռավոր աջ բառամիջում, բառասկզբում՝ անփոփոխ, այսինքն յաբերորդ աստիճանի տեղաշարժ.

գրաբ.

→					
բ	պ	փ	բ	պ	փ
դ	տ	թ	դ	տ	թ
ձ	ծ	ց	ձ	ծ	ց
ջ	ճ	չ	ջ	ճ	չ
գ	կ	ք	գ	կ	ք

Այս խմբին են պատկանում Թբիլիսիի, Ագուլիսի, Մեղրու, Կարճևանի բարբառները և մեր գրական լեզուն, օրինակ՝ գրաբ. դուռն, Թբ. դուրը, Ագուլ. դուրք, Մեղրի. դուրք. գրաբ. տուն, Թբ. տուն, Ագուլ. տոն, Մեղրի—տոն: Այս սխեման ունեցող բարբառները բառասկզբի ձայնեղներով նման են գրաբարին:

Այս բոլոր տեղաշարժերը սովորական լսողի համար կունենան երեք աստիճան միայն.

1. Ձայնեղ արտասանություն, օրինակ՝ բազուկ, դանակ, գիր, ջուր, ձու:
2. Պուլ արտասանություն, օրինակ՝ պազուկ, տանակ, կիր, ճուր, ծու:
3. Շնչեղ խուլ արտասանություն, օրինակ՝ փազուկ, թանագ, քիր, չուր, ցու:

Միայն ձախից դեպի աջ տեղաշարժ ունեն մեր բարբառների մեծագույն մասը, ուստի լեզվաբանությունից անտեղյակ մարդու համար նրանք կլինեն նկատելի: Այժմ էլ այս փոփոխություններն աչքի են զարնում ամեն մի

քայլափոխում, քանի որ Սովետական Հայաստանում կան այդ բոլոր բարբառների ներկայացուցիչները: Հիշյալ տեղաշարժերն առաջին և երկրորդ աստիճանի տեղաշարժեր են և ընդգրկում են մեր բարբառների մեծագույն մասը թե՛ ըստ բարբառների թվի և թե՛ ըստ խոսողների թվի: Տեղաշարժերի մյուս աստիճանները ներկայացված են խոսողների համեմատաբար ավելի քիչ թվով:

Այսպիսով՝ Անանուն մեկնիչի վկայությունը հայերեն բարբառների բաղադրյալական սխտեմների մասին արձանագրում է մեր բարբառների բաղադրյալական սխտեմի առաջին և երկրորդ տեղաշարժերը ձախից դեպի աջ, այսինքն՝ մեր հիմնական բարբառների գոյությունը դեռ 7-րդ դարում բաղադրյալական նույն սխտեմով, ինչ որ մենք գտնում ենք այժմ մեր կենդանի բարբառների մեջ:

Անանունի այդ սրամիտ վկայութեամբ հաստատվում է այն կարծիքը, թե՛ դրաբար լեզվի ամենազարգացած շրջանում անգամ մեր բարբառները գոյություն ունեին, ավելին՝ նրանք գոյություն ունեին համարյա նույն սխտեմով, նույն տարբերութեամբ, ինչ որ այժմ: Բարբառների մեջ եղած փոփոխությունները բաղաձայնների սխտեմին չեն դիպել: 7-րդ դարում (Անանուն մեկնիչը համարվում է 7-րդ դարի հեղինակ) գոյություն ունեցող այդ բարբառների սխտեմը պետք է որ գոյություն ունենար նաև շատ դարեր դրանից առաջ, քանի որ բարբառները փոփոխություն ավելի ևնթակա են եղել 7-րդ դարից հետո, քան առաջ: